

Ali Şeriatî’de Varoluş İmkânı Olarak Din ve Sanat

Religion and Art as a Possibility of Existence in ‘Alî Shariâtî

Rümeysa Aslan Rıza Bakış

YL Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı
Sivas | Türkiye
rumeysaaslan88@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-4070-071X

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı
Sivas | Türkiye
rizabakis@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-1686-8608

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Types Research Article
Geliş Tarihi 12 Ekim 2020	Received 12 October 2020
Kabul Tarihi 15 Aralık 2020	Accepted 15 December 2020
Yayın Tarihi 30 Aralık 2020	Published 30 December 2020

Bu makale, 2019 yılında tamamlanan *Ali Şeriatî’nin Varoluşçuluk Düşüncesi* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. This article, was produced from the master thesis completed in 2019 entitled *Ali Shariati’s Thought of Existentialism*. (Sivas Cumhuriyet University, Masters Thesis, 2019)

Atıf | Cite as

Aslan, Rümeysa - Bakış, Rıza. “Ali Şeriatî’de Varoluş İmkânı Olarak Din ve Sanat [Religion and Art as a Possibility of Existence in ‘Alî Shariâtî]”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 835-857.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.4399298>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. | This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Ali Şeriatî'de Varoluş İmkânı Olarak Din ve Sanat

Öz: Çok yönlü çalışmaları olan Ali Şeriatî, varoluşçu felsefenin revaçta olduğu bir dönemde yaşamış ve bu akımdan etkilenmiştir. Varoluşçu felsefeye göre, diğer var olanlardan farklı olarak her birey varoluşunu kendi tercihleriyle şekillendirme imkânını haizdir. Şeriatî'nin düşünce dizgesinde din ve sanat olumlu bir varoluş imkânıdır. Varoluşu olgusallığın zindanından kurtaran bir özgürlük olarak din ve sanatın kökeni ve işlevi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Şeriatî'ye göre, kendi varlığının farkına vardıktan sonra insan dünyada hep bir arayış içinde bulunur. Kendisinin, evrenin, hayatın ve diğer var olanların anlamının ne olduğunu merak eder. Anlam verme isteği ya da anlam arayışı içinde olma insanın ayırıcı niteliğidir. İnsanın anlam arayışı ile din ve sanat arasında hep bir ilişki kurulur. Şeriatî, insanı anlamsızlık boşluğundan çıkaran, kendisiyle hayatı yaşanılabilir kılan iki olgu olarak din ve sanata işaret eder. Din ve sanat anlamsızlıktan duyulan ıstırap duygusunu giderir ve ihtiyaçlara cevap verir. İnsan ruhunun kendine özgü yanının bir yansıması olduğu için din ve sanatın kökeni onun ontolojisine dayanır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Din ve Sanat, Varoluş, İmkân, Kurtuluş.

Religion and Art as a Possibility of Existence in 'Ali Shariati

Abstract: 'Ali Shariati, who has multi-faceted works, lived at a time when existentialist philosophy was in demand and has been affected by this trend. According to existentialist philosophy, unlike other existing ones, each individual has the opportunity to shape his existence with her own preferences. Religion and art are a positive possibility of existence in the thought system of Shariati. The origin and function of religion and art as freedom that frees existence from the prison of factivity is the subject of this study. According to Shariati, after realizing his own existence, man is always in search of the world. He wonders what the meaning of himself, the universe, life, and other beings. The desire to give meaning or the search for meaning is the distinguishing feature of the human being. There is always a relationship between man's search for meaning and religion and art. Shariati refers to religion and art as two phenomena that bring man out of the void of meaninglessness and make life with him livable. Religion and art quench the feeling of suffering from meaninglessness and respond to needs. The origin of religion and art is based on its ontology, as it is a reflection of the unique side of the human soul.

Keywords: History of Philosophy, Religion and Art, Existence, Possibility, Salvation.

Giriş

İnsan diğer var olanlardan farklı kendine özgü niteliklere sahiptir. Onun varoluş yönü kendi seçimine bırakılmış çok fazla olanak ve imkâna dönüktür. Düşünce tarihinin seyri göstermektedir ki insanın çeşitli yöntemlerle kendi benliğini, evreni ve tabiatüstünün neliğini araştırması bitimsiz bir serüvendir. Onun bu uğraşlarının sonucu olarak kültür ve medeniyetler ortaya çıkmıştır. Böylece “ben olma” olanaklarını insan toplulukları kendileri geliştirmiştir. Bu çalışmada, yirminci yüzyılın önemli düşünürlerinden Ali Şeriatî’nin insanın varoluş imkânlarından/olanaklarından din ve sanatın kökenini ve işlevini nasıl temellendirdiğini konu edineceğiz. Şeriatî’ye göre “insan nedir?, nasıl bir varoluşa sahiptir?, dini duygu, irfan ve sanatın ontolojik kökeni ve işlevi nedir?” sorularının cevabını arayacağız. Şeriatî din ve sanatı çeşitli eserlerinde ve düşüncesinin farklı evrelerinde konu edinmiştir. Bu açıdan konuyla ilgili vurgulamaları ve bazen de yaklaşımı değişkenlik gösterebilmektedir. Biz bu çalışmada genel olarak din ve sanatın Şeriatî tarafından nasıl konu edinildiğinden ziyade, insan varoluşuyla ilgili olumsal mizaçları ve ontolojik kökenlerinin nasıl gerekçelendirildiği düşüncesini merkeze aldık.

Şeriatî, yaşadığı dönemin güncel sorunları üzerine düşünmüş ve kendi geliştirdiği yöntemlerle ilgili sorunlara çözüm önerileri sunmuştur. Çalışma alanlarının genişliği sebebiyle, onun sadece uzmanı olduğu bilim dalının (dinler tarihi) perspektifiyle düşünmediği söylenebilir. Bu bağlamda fikirlerinin bir kategoride değerlendirilmesi hayli zordur. Bu sebeple, Şeriatî’nin düşünce dünyasını tek kalemde izah edebilmek mümkün görünmemektedir. Yine de onun düşünce dizgesiyle ilgili bir temel belirlemek gerekirse din, insan ve toplum ilişkileri üzerine bina edildiği söylenebilir.

Şeriatî’nin varoluşla ilgili temel tezlerinden biri insanın isyanla mün-demiç bir varlık olduğu, diğeri ise dünyaya düştüğü andan itibaren çeşitli araçlarla kendi olma imkânını sınırlayan “zindan” ya da belirlenimlerle karşı karşıya kaldığıdır. İşte bu belirlenimleri aşma ve kendi olma olanağını sağlayan unsurlar yani varoluş imkânları ya da modları Şeriatî’ye göre din, sanat ve irfandır. İrfanı dinin tamamlayıcı unsuru olarak gördüğümüz için ve Şeriatî’nin düşüncelerinde birbirinden büyük farklarla ayıramadığımız için iki kavramı tek başlık altında ele aldık.

Şeriatî’nin üniversitede verdiği konferanslar ve derslerden derlenen “Sanat” adlı eserinde din; başka bir dünyaya açılan kapıya, sanat ise dün-

yada var olanlardan kaçmayı sağlayan bir pencereye benzetilmektedir.¹ Buna göre sanata ve dine olan ihtiyaç, dünyaya yabancı olan insanın kendi öz vatanını arayışıyla ilişkilidir. Sanat ve dini insanın varoluşsal bir alanı olarak ele aldığı için ağırlıklı olarak Şeriatî'nin insan ve varoluş hakkındaki görüşlerine de yer verdik.

Varoluş modlarının hem olumlu hem olumsuz olduğu durumlar bulunmaktadır. Olumlu yönleri özgürlüğün imkânı olmaları, olumsuz yönleri de aynı zamanda yabancılaştırıcı bir etkiyi de haiz olmalarıyla ilgilidir. Şeriatî din ve sanatı kökenleri insanın varoluşsal ıstırabını gideren fitri bir yönelim olmaları açısından pozitif nitelikte değerlendirir. Bu anlamda ideal ya da kendine özgü anlam bütünlüğüne sahip olan varoluş imkânlarını olumlar. Çünkü birey, otantik varoluşunu baskılayan, sınırlandıran belirlenimleri -bunlar dört zindan olarak tanımlanan; tabiat, tarih, toplum ve benliktir- sadece olumlu içeriği haiz varoluş olanaklarıyla aşabilir. Ancak sahih muhtevalarıyla bireyi zindanlarından kurtaran din, irfan ve sanat gibi varoluş imkânlarının insanlık tarihi içinde bazen şahıslar bazen de belirli kurumsal yapılar aracılığıyla tabiri caizse birer tahküm nesnesine ya da zindana dönüştürüldüğü görülür. Şeriatî'ye göre böyle bir durumda birey varoluş imkânlarına yöneldiğinde özgürlüğünü tam anlamıyla kazanmak yerine istibdadın elindeki köleye dönüşür ve kendine yabancılaşır.

Şeriatî ilgi ve çalışma alanlarının genişliği sayesinde konu edindiği problemleri dini, siyasi, sosyo-psikolojik ve kültürel açılardan değerlendirmiştir. O daha ziyade reformist bir tutumla yapılar ve kavramlar üzerinde gerçekleşen tahrifatla ilgilenmiştir. Bu bakımdan din ve sanata dair fikirlerinde de çok yönlü bir yaklaşım içinde olduğu fark edilecektir. Başka çalışmalarda düşünürümüzün bu konunun sosyokültürel ve siyasi bağlamları üzerine görüşleri ele alınmıştır. Ancak bizim görebildiğimiz kadarıyla bu iki olgunun ontolojik anlamı ve olumlu bir varoluş imkânı yani bir nevi kurtarıcı olarak lanse edilmesine gereken vurgu yapılmamıştır. Bu sebeple çalışmamızda Şeriatî'nin yaşadığı dönemde revaçta olan varoluşçu felsefelerin perspektifiyle din ve sanatı bireye özgürlüğünü-kurtuluşunu sağlayan bir varoluş modu ya da imkânı olarak nasıl temellendirdiğini sorun edindik.

¹ Ali Şeriatî, *Sanat*, çev. Ejder Okumuş vd. (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 87.

1. İnsan ve Varoluşu Hakkında

1.1. Beşer ve İnsan Ayrımı

Şeriatî’ye göre, insanlık tarihinde ortaya çıkan din, medeniyet, sanat vb. bütün meselelerin anlaşılması insanın tanınmasına bağlıdır.² Ancak günümüzde insan sorunu, giderek artan bir belirsizlik içindedir. Öyleyse kendimize ilk önce şunu sormalıyız, insan nedir? Yirminci yüzyılda sürekli üzerine yazılıp araştırmalar yapılmasına rağmen her zamankinden daha meçhul olan insan nedir ya da kimdir?³

Şeriatî insana dair görüşlerini; biyolojinin konu edindiği doğal-biyolojik bir varlık olan beşer ile şairin, filozofun, dinin ilgilendiği insan olarak ikiye ayırır. Bu husustaki temel argümanı Kur’an’da insan için zikredilen iki kavram; “beşer”⁴ ve “insan”⁵’dir. Beşerin işaret ettiği şey, bütün bireylerde ortak olan fizyolojik ve biyolojik özelliklere sahip olan canlı/hayvan türüdür. “İki ayağı üzerinde yürüyen varlık” şeklinde tanımlanan beşer kesb edilmemiş verili bir duruma işaret etmektedir. Varoluş ile ortaya çıkan insan olma durumu ise, kişinin kendi çabasına bağlı kılınan bir “olmak” durumudur. Şeriatî’ye göre “...insan, olmayan ama olması gereken mevcuttan ibarettir.”⁶

Marx’ın toplumsal kuruluşların çeşitli unsurlarını tasnif ettiği altyapı-üstyapıyı beşer-insan karşılaştırmasına uygulayan Duralı’ya göre, insanın dirim/beşer yönü altyapı, insan/kültür yönü ise üstyapı olarak tanımlanır. Kaçınılmaz şekilde birbirine bağlı olan bu iki yapı hem dikey hem yatay olarak yani ast ile üst ve zaman sıralamasında önce ile sonra sınıflamasına zorunlu olarak tabidir. Buna göre beşer olmadan insan ortaya çıkamaz.⁷ İnsanın beşerötesi yönü “salt insan”dır. “Fizik dünyada izine dahi rast gelemeyeceğimiz iyilik-güzellik-doğruluk değerlerini evrene dâhil eden insanın bahse konu “salt insan” kesimidir.”⁸

“İki ayağı üzerinde yürüyen bir varlık” olan beşer Şeriatî’ye göre, “-imek”tir yani var olmak, var bulunmaktır. Beşer tabiatı gereği sabit, değişmez ve doğaldır. İnsan ise “olmak”, bir oluş sürecinde sonsuza doğru gelişim göstermektir. Şeriatî hep bir ideale varma gayesini haiz insanı

² Şeriatî, *Sanat*, 25.

³ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 10-11,13.

⁴ Fussilet 41/6, el-Kehf 18/110.

⁵ el-İsra Suresi 17/11, en-Nisâ 4/28.

⁶ Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, 14-16, 20.

⁷ Ş. Teoman Duralı, *Sorun Nedir?* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 34-35.

⁸ Duralı, *Sorun Nedir?*, 155.

elde edilmesi gereken üstün nitelikler toplamı olarak tanımlar. “O halde insan olmayan, ama olması gereken mevcuttan ibarettir.”⁹ İnsanın sürekli bir gelişim yönünde gitmesi, “Biz O’na aidiz ve O’na döneceğiz.”¹⁰ ayetiyle açıklanır. Buna göre insan ve “olmak”ın anlamı mütemadiyen Aşkın olana doğru harekettir.¹¹

İnsan olmak bir çabayla kesb edilerek olan/oluşan, beşerilik ise verili bir varlık halidir. Belirli değerler sistemiyle donatılmamış olan beşer ancak potansiyel insandır.¹² Şeriatî’nin önemle üzerinde durduğu beşer-insan ayrımının, varoluşçu düşünürlerin “varoluş özden önce gelir” temel önermesine yaklaştığı söylenebilir. İnsan olmak ya da varoluş olanaklarla gerçekleştirildiği için kişinin kendine has kazanımıdır. Ne olmak veya ne kadar olmak istiyorsa -beşeri olgusalılığından kaynaklanan yasaların doğru okumasını yapmak şartıyla- o olma imkânı ya da potansiyeli insanda mevcuttur. Şeriatî’nin bu tarz bir okumayla insanın yaratıcı özelliğini ön plana aldığı açıkça görülür.

1.2. İnsanın Yaratılışı ve Varoluşsal Karakteri

Varoluş felsefelerinde insan “çift kutuplu bir var olma yapısı”na sahiptir.¹³ Bir yandan kendisinin yaratmadığı ama içerisinde var olduğu şartlara bağlıdır ki buna insanın geçmişi ve olgusalılığı diyebiliriz. Bir yandan da olanaklılık içinde yüzü geleceğe dönük karar verici ve belirleyici olandır.¹⁴ Şeriatî’ye göre, var olması gereken insanın temel özellikleri; kendini bilen/bilinçli, tercih eden/seçen ve tabiatın sahip olmadığı şeyi yaratandır. Ancak insanın kendi olması yolunda karşılaştığı bazı engeller vardır. Var olmanın ilahi yazgısı olarak da değerlendirilebileceğimiz aşılması gereken beşeri olgusalılık (sınır durumları) ya da belirlenimler Şeriatî tarafından insanın zindanları olarak tanımlanır.¹⁵

Tabiat, tarih, toplum ve benlikten oluşan bu “dört zindan”, kendilerine yüklenen yasalar çerçevesinde anlaşılıp aşılması gereken belirlenimlerdir. İnsanın dört zindanı, Allah’ın iradesinin görünümleridir. Buradaki tanrısal irade tabiat, tarih, toplum ve benliğe kurulmuş olan yasalar/ka-

⁹ Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, 16, 19-20.

¹⁰ el-Bakara 2/156.

¹¹ Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, 21.

¹² Ümit Aktaş, *İnsan ve İslam* (İstanbul: Okur Kitaplığı Yayınevi, 2010), 81.

¹³ Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji* (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 92.

¹⁴ Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, 96, 105.

¹⁵ Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, 21.

nunlardır. Bireyi insanlığın bir parçası ve dünyada bir varlık kılan, varoluşsal durumlarını veren kanunlardır.¹⁶

Benliğini sınırlandıran tüm belirlenimlerden, fitri özelliği olan irfan, özgürlük ve eşitlik ile kurtulma gücü bulan insanın kendisi için otantik varoluş imkânı bulduğu yer din ve sanat olacaktır. Bilinç durumuna erişen insanın kendi olma yolundaki engelleri aşmasını mümkün kılan ise başkaldırma ya da isyan etme kudretidir. Şeriatî’ye göre insanlık tarihinde ortaya çıkan çeşitli dinlerin, efsanelerin ve mitolojilerin yaratılış anlatılarında ortak nokta insanın sınırlara isyan etmesidir. Bu şekilde bilinç durumu tam anlamıyla açığa çıkan insan özgürlüğünü ve irade yetisini kazanır. Açık bilinç vaziyetine erişemeyen insanlar ise mahkûmiyetlerine devam ederler.¹⁷

İnsan birbirine zıt iki unsurdan müteşekkil bir var olandır. Onu diğer var olanlardan ayıran, başkalaştıran ontolojik farklılığıdır. Şeriatî insanın ontolojik karakterini Kur’an’da yaratılışla ilgili yer alan ayetlere dayanır. Bu ifadelerin bilimsel bir gerçekliğe işaret etmekten çok yorumlanmaya müsait semboller olduğunu düşünür. Ayrıca ona göre insanı anlayabilmenin en iyi yolu, mitolojilerin ve dinlerin serdettiği yaratılış felsefelerini incelemektir. Dinler tarihi alanında araştırma yapan Şeriatî kutsal kitapların yaratılış anlatısını yani Âdem’in yaratılışını diğer dinlerdeki ve mitolojilerdeki ilk insan yaratılışıyla karşılaştırmaktadır. Tüm anlatılarda, gerçekten “insan olma”yı sağlayan isyan etme, özgürlüğü kazanma ve nihayetinde bu nimetin bedelini yani sorumluluğu ve ıstırap yükünü taşıma yazgısına vurgu yapılması dikkat çekmektedir. Bu bağlamda insanın hem varlık buluşu hem de tarihsel serüvenin nasıl başladığı ortaya çıkmaktadır.

İnsanın dikotomik yapısından kasıt toprak/balçık ve ilahi ruh¹⁸ terki-bine sahip olmasıdır. Şeriatî’ye göre, birbiriyle çelişik bu ikili yapı sembolik bir anlatımdır. Burada zahiri anlamda, insanın biyolojik yaratımıyla ilgili bir gerçeklik ifade edilmemektedir. Dikotomik yapının sonucu insanın yaşam boyunca kendisiyle verdiği sürekli savaşımdır.¹⁹ Şeriatî’ye göre, insanın ilahi nefhadan pay alması iyiliği, yüceliği ve mükemmelleşmeye

¹⁶ Ali Şeriatî, *Medeniyet ve Modernizm*, çev. Ahmet Yüksek (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), 118.

¹⁷ Şeriatî, *Medeniyet ve Modernizm*, 118, 121.

¹⁸ el/Hicr 15/29,33, es-Secde 32/8-9.

¹⁹ Ali Şeriatî, *İslambilim-I*, çev. Hicabi Kırılgiç (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 54-56.

olan eğilimi, toprak-balçıktan mamul oluşu ise alçalmaya ve sefihleşmeye olan eğilimine ya da potansiyele işaret eder. Bu ikili yapı, kötülüğün yaşadığımız dünya ve bizim eksikliğimizden kaynaklandığını gösterir.²⁰ İnsanın yaratılış mizacının ikili bir yapı üzerinden açıklanması ve kötülüğün insanın maddi yanından kaynaklandığı teziyle tanrısal alandan uzaklaştırılması, düşünce tarihinde en yaygın olan teodise türlerindedir.

Ümit Aktaş'a göre, insanın dikotomik yapısıyla ilgili yorum Şeriatî'de kadim düalist öğretilerin (Zerdüştlük, Manicilik) etkisinin Kur'ani bir anlamadan daha baskın olduğunu gösterir. Çünkü Kur'an'da insanın yaratıldığı madde, balçık, toprak vs. kendinden kötü kabul edilmez. Kendi soy karakterini öven ve üstünlük sağlamaya çalışan İblis'in insan hakkındaki tanımlamasıdır bu. İlahi ruhun tözsel anlamda kuru balçığa derç edilmiş olması yani tüm insanlarda verili olarak bulunduğu kabul edilen "kutsal" nitelik, kazanımsal olan insan olmayı tehlikeye attığı gibi açıklanması zor başka sorunları da beraberinde getirebilir.²¹ Aktaş'ın madde ve insan olmanın kesbiyetini zedeleme ile ilgili eleştirilerine katılmakla birlikte şunu belirtmekte yarar görüyoruz: Şeriatî'ye göre de, insanın düalist yapısındaki ilahi nefha, Tanrı'nın zatından insana aktarılan bir unsur olarak kabul edilemez. Çünkü ona göre, ilahi nefha üflenmesi insanın "İlahi olana doğru gitmek" anlamında taşıdığı potansiyele işaret eder.²² Ayrıca ilahi nitelik (tercih etme, irade etme ve özgürlük)²³ insanı "Tanrı'nın akrabası" kılar ama ontolojik bir yakınlıktan dolayı değil. İnsanda tezahür eden ben bilinci, evren hakkındaki bilgi, düşünme ve yaratma gücüne sahip olmasından dolayı. Ancak bu güçler Tanrı'da külli insanda cüzi olarak bulunur.²⁴ Şeriatî'nin İslam'ı hümanist bir din olarak telakki etmesi ve dinin insanı merkeze aldığı tezi, iki amaç taşımaktadır: Birincisi; bazı inançlarla pasifize olmuş Müslümanları irade ve sorumluluk anlayışındaki hatalarından döndürme, ikincisi; İslam'ın insanı esir eden otoriter ve şahsiyeti gölgeleyen bir din olmadığını karşıtlarına kanıtlama.

Bütün insanlığın öyküsü olarak Âdem'in yaratılışı ve cennet hayatı, yaşamın gerçekliğini henüz kavrayamamış ve sorumluluk bilincine

²⁰ Şeriatî, *İslambilim-I*, 57-58.

²¹ Ümit Aktaş, "Göller Bölgesinde Bir Ada: Ali Şeriatî (1933-1977)", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, ed. İsmail Kara - Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013), 463-464.

²² Şeriatî, *İslambilim-I*, 58.

²³ Şeriatî *İnsan*, 21.

²⁴ Şeriatî, *İnsan*, 264-265.

erişememiş çocukluk dönemine benzetilir. Anlatılan bu cennet salt bir uyum ve verili denge durumuna işaret etmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz insanın çatışma ya da savaşım süreci başlamadığı müddetçe yani “kendi olma” yoluna girmedikçe bilinci hep çocuk evresinde kalacaktır.²⁵ Şeriatî’ye göre insanın kendi tarihsel serüvenini başlatması ve insan olma yolundaki ilk adımı verili olana ve tüm belirlenimlere isyan etmesiyledir. Düşünür tarafından cennetin, sıkıntısız ve rahat bir yaşamın bilinç öncesi çocukluk dönemiyle ilişkilendirilmesi, mutluluğun cehalet olarak tanımlanmasını hatırlatmaktadır.

Cennette ya da kurulu bir düzende, nimet içindeki insanı isyana sevk ettiren nedir? Şeriatî bu konuya psikolojik açıdan yaklaşır. Ona göre ancak müreffeh yaşama doymuş bir kişi anlamsızlığa ulaşır ve isyan eder. Birbirini zorunlu olarak takip eden “refah, boşluk/anlamsızlık/hiçlik, abes ve isyan insan ruhunun kanunlarıdır”. İstiraba duçar olan kişi müreffeh yaşamdan bıkmıştır.²⁶ Bir şeyi sahih anlamıyla varoluşsal boyutta kazanabilmesi için insanın dört aşamadan geçmesi gerekir. Bu süreç olumlu bir kazanımına giden sıkıntılı ve zorlu bir yoldur.

Şeriatî’ye göre, Doğu ve Batı mitolojilerinde ortak olan pek çok husus vardır. Her iki mitolojiden çıkan ortak noktalar insanın yazgısının şu sıralamayı takip ettiğini gösterir: Varlığın ikililiği, insanların tanrılarla sürekli mücadelesi, cezalandırılması, günah ve günahkârlık, gurbet, yalnızlık ve ıstırap çekme. Yunan mitolojisinde Promete, kutsal metinlerde Şeytan, Âdem, Havva ve yasak ağaç isyankârlığın prototipleridir.²⁷ İnsanın meşum yazgısı olan isyan, onun cennetten yani sorumsuzluk ve mutluluk durumundan, sorumluluğa ve ıstıraba düşmesine sebep olmuştur. “İnsan olmanın” anlamı ancak böyle bir düşüşle bulunabilir.

Çeşitli düşünce akımları mutluluğu yaşamın ereği kabul etmiştir. Şeriatî’ye göre, dünyaya düşüşten doğan ıstırap “...insanın duçar olduğu ve daima kefaretileri görmesi gereken ilk günah”ıdır.²⁸ İnsanı tamamlayan bazı unsurlar vardır ve bunlar olmadığında onun eksik olduğunu söyleriz. Mesela açlık, sömürülme, eğitim hakkından mahrum kalma gibi. İnsan daha nice nimetlerden yoksun kaldığında da insan olarak kalmaya devam eder. Öyleyse ne eksik olduğunda varlığı, varoluşu tehdit altındadır, diye

²⁵ Aktaş, *İnsan ve İslam*, 52.

²⁶ Ali Şeriatî, *Dinler Tarihi-II*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 109.

²⁷ Ali Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 87-89.

²⁸ Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, 69.

soracak olursak cevabın özgürlük olduğunu görürüz. Çünkü insanı insan yapan şey özgürlüktür. Seçme ve irade sahibi olmasıdır. Aynı zamanda verili düzene uyumlu varlıklar dünyasında özgür, ihtiyar ve irade sahibi olma insanı dünyaya yabancı kılan ve diğer var olanlardan ayıran niteliklerdir. Şeriatî'ye göre, mezkûr nitelikler aynı zamanda insanı Tanrı'ya yaklaştırır, benzeştirir.²⁹ Özetleyecek olursak, İslam dininin hümanist bir öğreti oluşu ve insanın özgür, irade, bilinç, sorumluluk ve yaratma gibi özellikleri olan yarı tanrımsı bir varlık teşkil etmesi Şeriatî'nin "insanbilim" tezinin temelini oluşturmaktadır.

2. Din, İrfan ve Sanatın Kökeni

Şeriatî'ye göre, dinlerin incelemesi iki açıdan mühimdir: ilki "kendi varoluşsal anlama biçimlerimizin diğer inançlar arasındaki yerini bize göstermesi" daha sonra ise yine "kendimizi anlama" ve onu değerlendirmeye imkânı sunmasıdır. Şeriatî'ye göre, din ve dinler tarihine dair yapılan her soruşturma varoluşsal bir zorunluluk olarak görülmelidir.³⁰ Bu başlıkta Şeriatî'nin görüşlerini değerlendirirken, din, irfan ve sanatın tarihte tezahür eden farklı formlarıyla ilgili yorumlarından ziyade varoluşsal imkân olarak yani sahih algılanışlarını dikkate almaya çalıştık.

Şeriatî "insan bilinirse, din, irfan ve sanat da bilinmiş olur", der. Ancak ne insanın ne de din, irfan ve sanatın kökenlerini araştıran birinin tek bir mantıksal ve mükemmel tanıma ulaşması mümkün değildir. Tüm bilimsel gelişme ve araştırmalara, çeşitli dinlerin yorumlarına rağmen insan muammasını hala korumaktadır.³¹ Şeriatî'nin insanbilim tezinin dayanağı, tarih boyunca insanın hep bir kurtuluş peşinde olmasıdır. Uygarlık, felsefe, din, sanat ve irfan hakkında konuşanların eksikliği insanı tanımak yerine ona aşkın olan şeyler konusunda tartışmalarıdır. Oysa insan kaynak olarak alınmalıdır. Bu hususun devamında Şeriatî şunları aktarır:

"İnsan ruhunun somut çehrelerdeki çeşit çeşit görünümünden biri irfan ve felsefe, biriye özel anlamıyla din, bir başkası da sanattır. Ben bu üçünün aslında aynı cinsten olduğunu, aynı kaynaktan kaynaklandığını ve ruhu sanat ya da din veya felsefe şeklinde tecelli ettiren ve harekete zorlayan insanî bir ihtiyaç olduğunu söylüyorum. Pekâlâ! Fakat falan din

²⁹ Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, 334.

³⁰ Mahmut Aydın, "Ali Şeriatî'nin Dinler Tarihine Bakışı", *Bir Düşünce ve Eylem Adamı Ali Şeriatî (Ali Şeriatî Sempozyumu)*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 260-261.

³¹ Şeriatî, *Sanat*, 72.

batıldır veya haktır ya da din nasıldır gibi konularla ilgilenmiyorum. İnsan, dinî bir iş yaparken, dinine inanırken ya da sanatsal bir iş yaparken veya felsefî bir edim ve düşüncesini gerçekleştirirken göz önüne alıyoruz. İnsanın öz bilince ulaşmasının başında ortak bir duygu elde eder. Bu duygu, onun, kendisini kuşatan çevreyle uyumsuzluğudur.”³²

Dini/irfani duygu ile kitabî ya da mezhebî bir dinden bahsetmiyor Şeriatî. Bir katarsis neticesinde ulaşılabilecek, belki az sayıda insanın başara bildiği insani dinden bahsediyor. Ona göre en üst seviyede bulunan dine yani insani/bilim üstü dine varabilmek için din-dışı bir aşamadan geçmek gerekir.³³ Şeriatî'nin varoluşsal anlamda yeni bir farkındalık kazanmayı refaktan bıkmaya, anlamsızlığa ulaşma ve rahatsız olmayı göze almaya bağladığından bahsetmiştik. Bu konuda kendisinin metodolojik olarak takip ettiği yolu öğrencilerine tavsiye ederken şöyle demektedir:

“Bir öğretmen olarak öğrencilerime verebileceğim en büyük ders şudur: Dini bilmek için gayri dini veya dine karşı bilimcilerin tuttuğu yolu izlemeliyiz. Ben bu yolda gittim ve dini reddeden ve onun metafizik köklerini olumsuz bulan bilim, sosyoloji, iktisat, tarih felsefesi ve antropolojinin dilini konuştum. Bilimsel ve beşerî meselelerin incelenmesi için ben bunu en iyi dil bulurum...”³⁴

Önceki bölümde insanın yaratılışsal özelliğinden bahsederken biri mükemmelleşme diğeri sefihleşme olan birbirine zıt iki varoluş yetisine sahip olduğunu görmüştük. Bu anlamda yarı tanrımsı bir varlık olan insan varoluşunda daima bir eksikliğin acısını duyar. Böylece içinde bulunduğu gerilim hali insanı hep olmayan şeye yani eksik kaldığı tarafı neyse onu tamamlama sevk eder. İşte din, sanat ve irfanı doğuran bu eksikliğin giderilmeye çalışılmasıdır.³⁵

İnsan, din ve sanat konusunda idealist bir yaklaşım benimseyen Şeriatî'ye göre insanın diğer var olanlarla arasındaki bu gerilim onun bilinçli, kendi özgür seçimine bağlı ve çok geniş olanaklara sahip olması yani yaratıcı karakteriyle ilgilidir. Sanki insan olmaması gereken bir yere bırakılmış, düşmüş gibidir. Şeriatî düşüncesi “insan olma”yı irade etmenin ve günahın bedeli olarak görür. Bu sebeple Tanrı'nın iradesiyle insanı ku-

³² Ali Şeriatî, *İslambilim-II*, çev. Hicabi Kırılancık (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 306.

³³ Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, 16.

³⁴ Mehrzad Boroujerdi, *İran Entelektüelleri ve Batı*, çev. Fethi Gedikli (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001), 148.

³⁵ Şeriatî, *Sanat*, 59-60.

şatan olgusalılık; tabiat, tarih, toplum ve benlik zindanları olarak adlandırılmıştır. Kendisiyle bir türlü uyuşmayan yeryüzü ve var olanların içinde insanın yabancı ve gurbette hissetmesi doğaldır. İnsanın içerisinde bulunduğu duygu durumları; yabancılık ve gurbetten kaynaklanan ıstırap ve meçhul kalma korkusudur. İnsan hem kendini bilmek hem de başkalarının bilinmek ister.³⁶

“İnsan olma”nın dereceleri olduğunu düşünen ve insan olmayı hep ıstırap veren ruh durumlarıyla ilişkilendiren Şeriati’ye göre “Kim daha fazla insan ise, daha fazla dertli olur.” Bu anlayışın arka planında ruhun bedende hapis olması kabulü vardır.³⁷ Din, irfan ve sanatın ortaya çıkmasındaki duygu durumu sıkıntı değil, hüznün, dert ve gamdır. Sıkıntı gündelik hayattaki eksikliği giderme isteğini tetikler. Daha yüce eksiklikleri hatırlatan gam ise “...insanın tüm benliğiyle varlık âlemi üzerinde düşünme eylemini ruhunda var etmesidir.” Şeriati, Farsça dua demek olan “hâsten” kelimesinin iki anlama geldiğini, birinin gündelik ilişkilerde cereyan eden isteklerle, diğersinin ise bir mırıldanış, gurbetten dert yanmayla ilişkili olduğunu ifade eder. İnsanların dine daha samimi ve özümseyerek yaklaşmasını sağlayacak şey, dini insanın içsel acılarına ve tabiata yabancı olmasına verilen bir cevap olarak kabul etmektir.³⁸

Sanatın ve dinin kökeninde insanın ilahi yönünün olduğu görülmektedir. Şeriati’ye göre insan sadece irade eden, seçen ve yaratan olmasının yanında idealist bir varlıktır. Bu sebeple insan “olan”dan memnun olmaz, onu “olması gerekene” dönüştürmek ister. “İdealizm, insanın hareket ve tekâmülünü sağlayan en büyük etkidir. Onu mevcut gerçeğin, tabiat ve hayatın sabit ve sınırlı duvarları arasında hareketsiz kalmaması için tahrik eder. ... Sanayi, sanat, edebiyat, insan kültürünün diğer zenginlikleri, hiçbir zaman evrenin kendisine biçtiği konuma teslim olmak istemeyen bu varlığın idealist ruhunun dışı vurumudur.”³⁹

İnsanı idealist bir varlık kılan; onun “içerisinde yanan lamba” yani irfani duygudur. Burada olmayan ya da olması gerekene duyulan özlem, insanı geliştiren, davranışına yön veren ve harekete geçiren faktör gayb arayışıdır. Çünkü var olanlar “insan olma” için yeterli değildir. Şeriati’ye

³⁶ Şeriati, *Sanat*, 72-73.

³⁷ Şeriati, *Sanat*, 114.

³⁸ Şeriati, *Sanat*, 64-65.

³⁹ Şeriati, *İnsan*, 54-55.

göre bütün dinler, Doğulu, Batılı, tevhid, şirk dini olması fark etmeksizin hepsinin özü irfani duygudur.⁴⁰

Kutsal bir gerçeklik olması yönüyle sanat da dinî bir kategoridir. İnsana sağladığı hikmet açısından din ve irfandan ayrı değildir. Şeriatî’ye göre sanat; hakikati izhar eden, örtülü olanı açan⁴¹ ve böylece zindandan “insanlığa kurtuluş bahşeden aşkın (müteâlî) ve kutsal bir gerçektir; aynı şekilde metafiziksel aşkın ve yüzde yüz insani bir misyon taşıır”.⁴²

İnsanı belki en çok düşündüren ve yoran konulardan biri yeryüzünde iyilikler ve kötülüklerin birlikte tezahür etmesidir. Bu durumu aşmak için insanın idealleriyle dizayn ettiği kültürel unsurlar; kutsallar, efsaneler ve sanat olmuştur. Böylece hem yeryüzünün hem tarihin hem de kendinin eksikliğini giderip tamamlanmaya çalışan insan, eylem açısından bilgi, irfan ve sanata yönelmiştir.⁴³ Şeriatî’ye göre din ve sanatın kökeninde insanın hem yaratılış mizacı hem de dramatik varoluş hikâyesinin yer aldığı görülmektedir. Ona göre insan, fenomenal varlığıyla ruhun çatışmasını ve özgürlüğü ile içerisinde var olduğu determinist dünya arasındaki gerilimi hissettiği oranda mutlak iyi, doğru ve güzel olanın var olduğuna inanmıştır.

Din ile sanat arasındaki bu ilişkisellik, her ikisinin de dünya hayatının soğuk, çirkin, anlamsız ve bilinçsizliğine karşın hayatın anlamı sorununu çözmeye konusunda açığa çıkmaktadır. Bu anlamda Nietzsche ve Schopenhauer gibi Şeriatî de sanatı bir kurtuluş-kaçış olarak görmektedir. Sanat eksiklikten, yoksunluktan ve yaşamın maddeyle ilgili boğucu yönünden ıstırap duyan insanın ideal dünyayı buraya getirme çabasıdır. Kutsalı ya da sırları ifşa eden sanat, Hegel tarafından “hakikatin örtüsünü açmak” olarak tarif edilmektedir.⁴⁴

İnsanın dünyaya yabancılığından kaynaklanan ruh durumlarının yarattığı üç tecelli din, irfan ve sanattır. Din; hayata kattığı kutsiyetle dünyayı ahiret yurduna dönüştürür. İrfan kafesteki esir kuşun kendisini esir eden

⁴⁰ Ali Şeriatî, *Kendini Devrimci Yetiştirmek*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 55-56.

⁴¹ Ali Şeriatî, *Yalnızlık Sözler-I*, çev. Hicabi Kırlangıç - Derya Örs (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 29.

⁴² Şeriatî, *Sanat*, 22.

⁴³ Kadir Canatan, “Ali Şeriatî’de İnsanın Özgürlük Sorunu ve Yabancılaşma”, *Bir Düşünce ve Eylem Adamı Ali Şeriatî (Ali Şeriatî Sempozyumu)*, ed. Murat Demirkol (Ankara, Fecr Yayınları, 2013), 328.

⁴⁴ Latif Tokat, “Sanat Kutsalın İfşası Mıdır?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/29 (2005), 147-148, 150.

beden zindanını ortadan kaldırma çabasıdır. Sanat ise bu zindanı kendi evi gibi süsleyerek insanın yabancılığını giderip burada kalışın felsefesi olur. Şeriatî'ye göre din ve irfan gurbetten vatana gitmek için bir kılavuz, sanat ise gurbette yaşamaya alışmanın imkânıdır.⁴⁵ Sanatın işlevi, insanın yabancı olduğu uyuşamadığı nesnelere âlemini “yakınlaşma ve barışma boyası”yla boyamaktır. Bu anlamda insanın gariplik duygusunun imdadına pozitif bir hileyle sanat yetişir.⁴⁶ Böylece Şeriatî sanatı hem “kaçış” hem de “kalış” imkânı olarak değerlendirirken aslında bir tezada düşmüyor. Çünkü sanat, hem gerçeklikler dünyasından hakikate “kaçış”ın hem de hakikati gerçeklik dünyasına getirerek kendisine bir pencere açan insanın “kalış” yoludur. Bu anlamda sanat, insanın yabancılık duygusunu hafifleterek bir açıdan “yaşamı evetleme”sini sağlamaktadır.

2.1. Dini Duygu ve İrfanın Niteliği ve Temellendirilmesi

Şeriatî tarafından “Din, ‘bulaşmış bir varlık olarak’ insanın kendini temizlemek ve topraktan Tanrı’ya geri döndürmek ve dünya olarak gördüğü tabiat ve hayata kutsallık bahşedip onu uhra, yani ahiret yapmak için giriştiği çaba” olarak tanımlanır.⁴⁷ İrfan ise, “Mâverâ ile aşına olmak”, ... “ilâhî arzular ve melekûti güzelliklerle dolu fezayı tanımak” şeklinde tarif edilir.⁴⁸ İnsana varlık değeri kazandıran, yön ve hedef tayin eden, yaşama ve evrene içerikli bir anlam katan şey irfani duygudur.⁴⁹ Bu anlamda kültürü, medeniyeti, ahlakı ve sanatı ortaya çıkaran şey irfani duygu olmaktadır.

Dinin kaynağını psikolojik verilere dayandıran Şeriatî'ye göre, insanın özsel bir niteliği olan irfan ve dini duygu içgüdüsel bir eğilimdir. İçgüdüselliliğin ayırıcı özelliği “süreklilik” ve “tekrarlama”dır. Tarihin tanıklığına göre, dini duygu sürekli ve tekrarlı olarak -farklı şekillerde ve yerlerde- zühur etmiştir. Burada Şeriatî, tarih ile zamansal bir sürece değil “insanın yazgısı”na işaret ettiğini belirtir.⁵⁰

Şeriatî dini duygunun ortaya çıkışını açıklayan bazı temellendirmeler yapıldığını ifade eder ve şu soruyu sorar; dini duygu rasyonel-bilimsel bir olgu olarak görülemez mi? Rasyonel bir olgu süreklilik ve tekrarla-

⁴⁵ Şeriatî, *Dinler Tarihi-I*, 142-144.

⁴⁶ Şeriatî, *Sanat*, 32-33.

⁴⁷ Ali Şeriatî, *Kavramlar Sözlüğü*, drl. Hüseyin Nazlıyıldın (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 65.

⁴⁸ Şeriatî, *Yalnızlık Sözleri-I*, 96.

⁴⁹ Şeriatî, *Kendini Devrimci Yetiştirmek*, 40.

⁵⁰ Şeriatî, *Sanat*, 48.

ma niteliğini her zaman taşımayabilir. Bu sebeple dini duygu rasyonel değil içgüdüselidir.⁵¹ Dini duygu henüz bildiğimiz anlamda dinler var olmadan önce de vardır. Çünkü insan ruhunun bir gereksinimi, ihtiyacıdır. Şeriatî'ye göre, dini duygunun içgüdüsel olduğunun başka bir kanıtı da, psikolojik açıdan insanın bu duyguya ihtiyaç duymasıdır. Tapınma ihtiyacını insandan aldığımızda doğacak boşluğun yarattığı sinirsel bozukluk ve buhranı başka bir şeyle telafi etmek zordur. Modern dönemde insanların tapınma duygusunun ortadan kalktığı varsayımı eksik bir değerlendirmedir. Çünkü modern dönemde tapınma nesnelere değil değişmiş olması (ulusa, toprağa, şahıslara tapınma gibi) bu duygunun ortadan kalktığını değil şekil değiştirdiğini gösterir.⁵²

Dinin kaynağı konusunda verilen bilimsel analizler, insanın doğru tanınmadığını göstermektedir. Bilim ilerledikçe dinden uzaklaşıyor olması, insanın gerçek mahiyetiyle kavranamayıp hala meçhul olmasındandır. Şeriatî bu çıkarımından sonra en meşhur dört analizi şöyle sıralar:

- Dinin korku,
- mülkiyet,
- sınıf ve
- sebepleri bilmeme temelinde açıklanması.⁵³

Şeriatî'ye göre, iki boyutlu olan insanın iki boyutlu bir dine ihtiyacı vardır. Dünyaya ve ahirete yönelme konusunda denge sağlayan bir dine.⁵⁴ Ancak tarih tezatlar üzerine kuruludur. İnsanı birbirine zıt iki unsurdan müteşekkil bir varlık olarak gören Şeriatî'ye göre, tarihsel serüvende ortaya çıkan her şey bu tezattan payını alır. Düşünce ve dinler tarihinde ağırlıklı olarak evren, insan ve toplum çelişki ilkesi ile açıklanmıştır. Bu sebeple diyalektik düşüncesini Şeriatî, dini bir mantığın parçası olarak temellendirmektedir. O, Âdem'in iki oğlunun kıssasından çıkardığı bazı sembolik ifadeleri tarihsel, sınıfsal ve dini diyalektik düşüncesine uygulamıştır.⁵⁵

Düalist dünya inancı, neredeyse tüm dinlerin temelinde bulunur. Çünkü insan kendi içinde iki tür cevherin var olduğuna inanır. Şeriatî'ye göre insanın, aşağı, pis dünyanın karşısında daha yüce ve rahmani olana inan-

⁵¹ Şeriatî, *Sanat*, 49.

⁵² Şeriatî, *Sanat*, 51-52.

⁵³ Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, 21-22.

⁵⁴ Şeriatî, *İnsan*, 25.

⁵⁵ Aydın, "Ali Şeriatî'nin Dinler Tarihine Bakışı", 268.

ması, kendi yaşamından ve doğadan kaynaklanan bir düşüncedir. Kutsal ve adi olan karışıklığı insanın kendine ilginç gelen alışılmışın üstündeki şeylerin bu dünyaya ait olamayacağını düşünmesinden kaynaklanır. Buna göre kutsal inancı insanın zihninde bulunmaktadır.⁵⁶

İnsanın kutsala yönelmesi irfan ve dini duygunun onda fitri bir özellik olarak bulunduğunu göstermektedir. İnsan ihtiyaçlarına cevap veremeyen dünyanın yetersizliğini bir kötülük olarak değerlendirir ve daha yüce bir âlemin olacağına dair bir çıkış düşüncesi (özgürlük) geliştirir. Dini duygu ve irfan insanın kendini bilmesinden yani bilinç durumundan açığa çıktığında kurtuluşu ve özgürlüğü sağlayan unsurlardır. Bu şekilde gurbet acısının ve yabancılaşmanın da giderildiği söylenebilir.

Şeriatî'nin yaşamında ve düşüncelerinde irfanilik çoğunluklu hareketin kaynağı, insan olmanın temel bir boyutu ve bir gereklilik olarak yer alırken, bazen tahrif edilmiş içeriğinin sarhoş ediciliğinden dolayı reddedilmesi gereken bir şey olarak tanımlanır.⁵⁷ Benliğin inşası ve kültürün ortaya çıkmasında en önemli nitelik irfani ve dini duygudur. Ancak kurumsallaşmış ya da siyasi bir propagandanın esiri olmuş her yapının otantikliğini kaybetmesinden kaynaklanan tahrifattan nasibini almış bir irfan ve din, Şeriatî tarafından eleştirilir.

Tarih boyunca değer yaratan ve hareketi sağlayan en önemli etken irfandı. Ancak modern dönemde özellikle kapitalizm ve burjuvazi tarafından bu duygu zayıflatıldı.⁵⁸ Şeriatî varoluşu açma anlamında birer araç olan din ve sanatın, insan üzerinde müstakil bir güce dönüştürülerek varoluşu araçsallaştırmasına dikkatimizi çeker. Bu şekilde marazi bir dönüşümde kalan insanlar hakikatten yani insanın, dinin ve sanatın anlamından o kadar habersizler ki Şeriatî onları Platon'un mağarasındaki insanlara benzetir. Mağara, cennet yaşamındaki gibi dışarıdan habersiz, sakin ve mutlu bir yaşamın ötesini vaat edemez.⁵⁹ Çünkü mağarada kalmakla uzağına düştüğümüz bilgi/bilinç ve ondan doğan sorumluluk ve ıstırap "insan olma" imkânlarının membaıdır.

2.2. Sanat ve Sanat Eseri Üzerine

⁵⁶ Şeriatî *Sanat*, 69-71.

⁵⁷ Ali Rahnama, *Müslüman Ütopya*, çev. İhsan Toker (Ankara: Hece Yayınları 2005), 149; Şeriatî, *Kendini Devrimci Yetiştirmek*, 58.

⁵⁸ Şeriatî, *Kendini Devrimci Yetiştirmek*, 43.

⁵⁹ Şeriatî, *Sanat*, 114-115.

Sanat, insanlığın ortak paydası olduğu için tüm insanları muhatap kabul eder. Sanata yaklaşımının evrensellik iddiası taşımadığını belirten Şeriatî’ye göre, varoluşsal bir alan olarak sanatı, herkes kendi tarihsel bağlamında bir olgu ya da insani bir gerçeklik olarak konu edinebilir.⁶⁰ Kendisi sanatı tanımlayarak onu belirli bir öze indirgemekten sakınmıştır. Çünkü sanat için kesinlik, sınır ve özden bahsedilemez. Bu bağlamda “Cassirer, sanatın başka türlü anlatılamayan türden bir sembol olduğunu” belirtir.⁶¹

“Sanat, Allah’ın insana bir emanetidir”; varlığın eksik yönünü telafi etmesi için insana verilmiş bir emanettir.⁶² Bu anlamda ilahi bir misyon yüklenen sanat, “Allah’ın yaratma fiilinin sürdürülmesi ve tamamlanmasından ibarettir.”⁶³ Kur’anî bir ifade olarak insana verilmiş olan emanetle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Şeriatî’ye göre emanet, diğer var olanlarda bulunmayan sadece Allah’a ait olan imkânlar toplamıdır. İnsanda zuhur eden bilgi, şuur, yaratıcılık vs. yetileri emaneti yüklenmesinden dolaydır.⁶⁴

Şeriatî’nin sanatı emanet ve tamamlayıcı bir yaratım gücü olarak tanımlaması, Platon’un sanat görüşünü baş aşağı çevirerek sanatı idealize eden Plotinus ve Schopenhauer’u anımsatır. Bu filozofların Romantik hareketle özdeşleştirilebilecek sanat görüşlerinde de sanat bir taklittir. Fakat “diyalektik merdivenin en üst basamağındaki şeyleri” yani ideaları taklit eder.⁶⁵ Şeriatî’ye göre de sanat taklittir, ancak duyu ötesinin, tabiat ötesinin taklididir.⁶⁶ Nesnel ve duyumsanır olandan uzaklaştırıp sanata metafiziksel bir yönelim kazandırmak gerekir. Başka bir dünyanın imkânını açan böylesi bir sanat anlayışı insanın varlığının ve hakikatinin tekâmülünde işlevsel hale gelir.⁶⁷

Şeriatî sanatla ilgili görüşlerine yapılabilecek muhtemel eleştirilere ve cevaplarına yer vermiştir. Sanat eserinin kaynağı, insanın eksiklik duygusunu gidermeye sevk eden ruh durumları ve ilahi yanı ise neden bu minvalde ortaya çıkan bazı girişim ya da yaratımlar estetik anlamda aynı olumlu izlekte değildir? Bu olası eleştiriye şu cevap verilir: Güzel olanı yaratan ile çirkinini ya-

⁶⁰ Şeriatî, *Sanat*, 17-18.

⁶¹ Tokat, “Sanat Kutsalın İfşası Mıdır?”, 144, 146.

⁶² Şeriatî, *Sanat*, 33.

⁶³ Şeriatî, *Sanat*, 95.

⁶⁴ Şeriatî, *Dinler Tarihi-I*, 319-320.

⁶⁵ Iris Murdoch, *Varoluşçular ve Mistikler*, çev. Süha Sertabiboğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 298-299.

⁶⁶ Şeriatî, *Sanat*, 33.

⁶⁷ Şeriatî, *Sanat*, 37.

ratan arasında sanat eseri var etmek anlamında fark yoktur. Her iki eylemde sanattır, ancak biri başarılı diğeri başarısız sanattır. Burada sanatçının güzeli yaratması ya da mahvetmesi sanat eserinin neşet ettiği asıl insani kaynağı değiştirmez.⁶⁸ Sanat, salt güzelliğin arayışına indirgenemez.

Şeriatî'ye göre sanatkârla sanat eseri arasındaki ilişki ontolojik anlamda bir bütünlüğü gösterir. Sanatçı eseriyle birlikte “kendisini yaratmakta ve ‘olmaktadır’”. Bu anlamda sanat eseriyle bir süsleme güzelleştirme gerçekleştirilmez. Sanatçı kendisini eserinde izhar eder, ortaya çıkarır.⁶⁹ Sanatkârla eseri arasındaki münasebeti ontolojik bir bütünlük olarak ele alan bir başka düşünür Aliya İzzetbegoviç'tir. Ona göre sanat eseri, sanatçının şahsiyetine bağlıdır. İnsani bir yaratım ve ruhun ürünü olmasından dolayı sanat “bölünmez bir fiildir.” Mesela Sistine Şapeli tavanındaki freskleri iki ressamın yapması mümkün değildir.⁷⁰ Varoluşsal bir yaratım olan sanat eserinin en önemli iki özelliği, özgün ve biricik olmasıdır. Her sanat eseri kendisini yaratan sanatkârına özgüdür.⁷¹

Sanat eserinin ortaya çıkışında bireyin eksikliklerden ve gerçeklik dünyasından muzdarip olması kadar meçhul kalma korkusu da yer alır. Sanat eseri ile birey hem kendi kendini tanımış olur hem de başkalarına potansiyelini tanıtmış olur. Şeriatî, insandaki kendini bilme, bilinme ve algılanma isteğinin gücünü doğal bir içgüdü olarak ebeveyn olma arzusuyla ilişkilendirir.⁷²

Tüm dünya gerçeklik ve hakikat dünyası şeklinde ikiye ayrılır. Gerçeklik dünyası “düşünmekle idrak edilebilen, mantıkla vakıf olunabilen ve dille beyan olunabilen bir dünyadır.” Hakikat dünyası ise, ihtiyaç duyduğumuz ama var olmayan, gündelik hayatın ötesinde saklı olan dünyadır. İnsan bu arzusunu duyduğu dünyayı beyan etmek ister. Şeriatî bireyin gündelik hayatta karşılığı olmayan ama hissettiği duyguları ve ihtiyaçlarını anlatmasının ve başkalarının da buna vakıf olmasının zorluğuna değinir. Bu ihtiyacın giderilmesinin bir yolu olarak sanat türleri ve mitoloji doğmuştur: Şiir, heykeltıraşlık ve resim. Mitoloji, efsaneler ve sanat insanı olmayan ama olması gerekene açan pencerelerdir. İnsan gerçekliklerin ağırlığın-

⁶⁸ Şeriatî, *Sanat*, 95.

⁶⁹ Şeriatî, *Sanat*, 117.

⁷⁰ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 128.

⁷¹ Nejat Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları* (İstanbul: Sarman Yayınevi, 1995), 16.

⁷² Şeriatî, *Sanat*, 73.

dan böyle kurtulur.⁷³ Şeriatî’ye göre insan doğanın realist yapısından da beslenmektedir, ancak onun büyük arzusu mutlakçılık ve idealizmdir.⁷⁴ Bu bağlamda sanat, gerçeklik ve aklın otoritesine bir isyandır.⁷⁵ Fayda ve hedef gözetmediği için mantık aracılığıyla açıklanamaz.⁷⁶ Nietzsche özü bir tür yalan olan sanatın amacını, yaşamı iyiye doğru yönelterek daha yaşanılır hale getirme şeklinde tarif eder ve bu hususta şöyle der: “Doğrular yüzünden ölmek için elimizde sanat var...”; “... Sanat nasıl mı doğar? Bilgiye karşı bir deva, bilime karşı bir panzehir olarak doğar. Yaşam ancak sanatın yanılmaları sayesinde yaşanabilir hale gelir.”⁷⁷

2.3. Bir Kurtuluş Olarak Din ve Sanat

Şeriatî, İnsanbilim tezini tarih boyunca insanın kurtuluş arayışında olduğu düşüncesi üzerine kurar. Bu temelden hareketle Hinduizm’de yer alan “mokşa” inancına işaret eder.⁷⁸ Hinduların yeniden doğum ve ölüm çemberinden kurtulmayı ifade etmek için kullandığı ve mutlak özgürlük anlamına da gelen “mokşa” inancı, varlığın bir üst mertebesine yani nirvanaya ulaşmayla ilgilidir.⁷⁹ Şeriatî’nin verdiği bilgilere göre, bu kavramın iki yönlü anlamı; “sevmediği yerde tutsak olma” ve “aşk beslediği yere gitmek”tir. İslam düşüncesindeki felah kavramı da, tutsaklıktan kurtulma ve olması gereken yere gitmek için çabalamayı ifade eder.⁸⁰

Herkeste daha iyi, mutlak güzel olan bir yerde yaşama isteği vardır. Var olanın kötülüğüne dair genel olarak yerleşik bir kanaat de bulunur. Böyle bir yerden kurtulmayı mutlak iyi olan yerde yaşamayı isteyen insanlar, dinin ve sanatın yolunu takip edenler şeklinde ikiye ayrılır.⁸¹ Dinin temel tezi, asıl vatanından gurbete düşen kimsenin yeniden bu hapisten kurtulup vatanına gitmesi gerektiğidir. Dinin görevi; kötülüklerin, eksiklerin dışında başka bir yer olduğunu ve kendisinin olması gerekene açılan bir kapı olduğunu göstermektir. Bu tutsaklıktan özgürlüğe giden yol yani din ‘mokşa’yı, felahı göstermeyi vaat etmektedir.⁸²

⁷³ Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, 84-85.

⁷⁴ Şeriatî, *Sanat*, 74-75.

⁷⁵ Şeriatî, *Sanat*, 115.

⁷⁶ Şeriatî, *Kendisi Olmayan İnsan*, 86.

⁷⁷ Bozkurt, *Sanat ve Estetik Kuramları*, 18.

⁷⁸ Şeriatî, *İslambilim-II*, 308.

⁷⁹ Kürşat Demirci, “Hinduizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ekim 2020).

⁸⁰ Şeriatî, *İslambilim-II*, 308

⁸¹ Şeriatî, *Sanat*, 85-86.

⁸² Şeriatî, *İslambilim-II*, 308.

Sanat da din gibi insanın olgusalılığı ve arzusuyla ilgili dinle aynı şeyi ifade eder. Yine de dinden farklı olarak, zindanını “burada bulunmayan evine” benzetmek ister. Bu şekilde yabancılığını biraz dindirip kendini evinde hisseder. Şeriatî’ye göre sanatsal çaba çıkış kapısı açamayacağını düşünen kimsenin çabasıdır. Bu anlamda sanat, insanın var olan dünyada “olması gereken dünyaya” açtığı bir penceredir. “...pencere insanda kötünün olduğu yerde, iyinin gayb olduğu duygusunu uyandırıyor.”⁸³ Şeriatî tarafından “aziz bir aldatmaca” olarak tanımlanan sanatın pencere ile sembolize edilmesi, insanın ayakta kalma mücadelesini ifade eder. Çünkü ona göre “...sanat, insanın gurbet, ıstırap, daha çok isteme, arzu, idealcilik ve bir hedefe yönelme ruhunun koruyucusudur.”⁸⁴

Dünyada olma ve tercih yapma sorumluluğundan kaynaklanan ıstırap duygusu, aslında insanın hakikati yani ontolojik özü değildir. Şeriatî’ye göre insan ve onun eserlerini açıklarken varoluş felsefesinin temele aldığı insan ruhuna özgü ıstırap ile ilgili tahlil, toplumun ve insanın menfaatinin gözetmektedir.⁸⁵ Çünkü ıstırap duygusu, dünyaya ve gündelik hayata kapılmamak için gereklidir. Bu duygunun bir sonucu olarak ortaya çıkan varoluş imkânları; insanı yabancı olduğu hayata alışmasını, burada kaybolmasını diye ayakta kalmaya zorlamaktadır.

Sonuç

Şeriatî, Doğu-Batı fark etmeksizin tüm insanlar için din ve sanatı bir kurtuluş yolu olarak reçete etmektedir. İdealize edilmiş ve tahrifata maruz kalmamış otantik durumlarıyla takip edildiğinde insanın dünyada ve bir bedende olmaktan doğan hastalıklarına ilaç olacağını düşünmektedir. Din, irfan ve sanat madde ve onun belirlenimleri tarafından insanı kurtararak özgürlüğü bahşeden varoluş imkânları olarak tanımlanmaktadır. Ancak tarihsel diyalektik gereği her birinin karşısının doğacağı da Şeriatî’nin genel düşünce dizgesinden çıkarılmaktadır. Bu sebeple Şeriatî, hem din ve irfanın hem de sanatın tarih sahnesinde insanın karşısına yabancılaştırıcı bir unsur olarak nasıl çıktığını da eserlerinde işlemektedir. Bu hususla ilgili tez bölümleri, sempozyum tebliğleri ve makaleler bulunmaktadır. Bu makalede varoluş modu olan din ve sanatı olumlu anlamda

⁸³ Şeriatî, *Sanat*, 86.

⁸⁴ Şeriatî, *İslambilim-II*, 310.

⁸⁵ Ali Şeriatî, *Çöle İniş*, çev. Hicabi Kırılancı - Derya Örs (Ankara: Fecr Yayınları, 202), 123.

ele aldığımız için bir imkân olma yönünü değerlendirdik ve yabancılaştırıcı boyutuna detaylı şekilde yer vermedik.

Din ve sanat tarih boyunca farklı toplumlarda birbirine benzer arayışların ve ihtiyaçların bir sonucu olarak değişik formlarda zuhur etmiştir. Her ikisinin ortaya çıkışı insanlık tarihi kadar eski görünmektedir. Genelde bir arada zuhur eden din ve sanat zaman zaman müdaviyelerinin eliyle birbirini öteki hatta düşman da ilan etmiştir. Bir olgunun içeriğinin bazen birbirine karşıt ve farklı derecelere değişiklik göstererek oluşması, insanda bu şeyin ideal bir formu olması gerektiği kanaatini doğurur. Mesela adaletin eğilip büküldüğüne tanık olduğumuzda, adalet bu değil, diyoruz. Ve evrensel bir adalet tanımı olduğunu ileri sürüyoruz. İnsanlığın lehine olmak üzere ortaya çıkan ve varlığı korumaya alan olguların baş aşağı edilmesi bizde hep aynı kanıyı uyandırıyor. Bu anlayışa göre, hakikatinden taşıdığına (yörüngesinden çıktığında) bir şey, ona yön verenlerin elinde ifsada sürükleniyor. İşte bu çalışmada Ali Şeriatî'nin din ve sanatı yörüngesine geri getirmeye çalışırken hangi argümanlara dayandığını ortaya çıkarmayı amaçladık. Amacımızın gereği olarak din ve sanatın kökenleri ve işlevlerinin önemine dikkat çektik. Şeriatî için din ve sanatın en önemli iki işlevi; i) kişinin kutsalla iletişim bağına kurması ve ii) olayların ve olguların zorluğuna karşı iradesini askıya almaması için direnme gücü sağlamasıdır.

Şeriatî irfan, din ve sanatı varoluşun farklı tezahürleri olması açısından ontolojinin konusu olarak değerlendirmektedir. Kökenlerinin -maslahat gereği- insanın ruhsal/ilahi yanına dayandığını düşünmektedir. Çünkü böyle bir kökene nispet edilince din ve sanatın inkâr edilmesi ya da göz ardı edilmesi, insanın kendi benliğini tanımaması ya da inkâr etmesi olarak görülecektir. Bu şekilde işlevlerini yerine getirmeleri konusunda herhangi bir tereddüt de kalmayacaktır. Bir aktivist ve ideolog olarak Şeriatî'nin görüşlerinde -aleyhindeki propagandaları bertaraf etmek için- dinin ve toplumun maslahatını merkeze aldığı söylenebilir. Ayrıca din ve sanatın kökeniyle ilgili, insana aşkın bir kaynak yerine insanı merkeze alması, hitap ettiği ya da sesini duyurmak istediği kitlenin belirli bir dünya görüşünden ibaret olmadığı izlenimini vermektedir.

Din ve sanatın kökeni, işlevi, amacı, ortaya çıkışı üzerine çok söz söylenmiş ve muhtemelen söylenmeye de devam edilecektir. İnsanlık tarihinde gizli kalmış ya da üzerinden uzun zaman geçmekle kaybolmuş dini

ve sanatsal boyutu olan eserler keşfedildikçe, yeni söz söyleme olanakları ilgililerine ve araştırmacılarına açılmaktadır.

Kaynakça

- Aktaş, Ümit. *İnsan ve İslam*. İstanbul: Okur Kitaplığı Yayınevi, 2010.
- Aktaş, Ümit. “Göller Bölgesinde Bir Ada: Ali Şeriatî (1933-1977)”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyumu Tebliğleri*. ed. İsmail Kara - Asım Öz. 1/449-478. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2013.
- Aydın, Mahmut. “Ali Şeriatî’nin Dinler Tarihine Bakışı”. *Bir Düşünce ve Eylem Adamı Ali Şeriatî Sempozyumu Tebliğleri*. ed. Murat Demirkol. 1/259-284. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Boroujerdi, Mehrzad. *İran Entelektüelleri ve Batı*. çev. Fethi Gedikli. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- Bozkurt, Nejat. *Sanat ve Estetik Kuramları*. İstanbul: Sarman Yayınevi, 1995.
- Canatan, Kadir. “Ali Şeriatî’de İnsanın Özgürlük Sorunu ve Yabancılaşma”. *Bir Düşünce ve Eylem Adamı Ali Şeriatî Sempozyumu Tebliğleri*. ed. Murat Demirkol. 1/301-330. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Demirci, Kürşat. “Hinduizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 7 Ekim 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hinduizm>
- Duralı, Ş. Teoman. *Sorun Nedir?*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Murdoch, Iris. *Varoluşçular ve Mistikler*. çev. Süha Sertabiboğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Rahnema, Ali. *Müslüman Ütopyası*. çev. İhsan Toker. Ankara: Hece Yayınları, 2005.
- Şeriatî, Ali. *Çöle İniş*. çev. Hicabi Kırlangıç - Derya Örs. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Şeriatî, Ali. *Dinler Tarihi-I*. çev. Abdullah Şahin. İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1988.
- Şeriatî, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Şeriatî, Ali. *İslambilim-I*. çev. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Şeriatî, Ali. *İslambilim-II*. çev. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Şeriatî, Ali. *Kavramlar Sözlüğü*. drl. Hüseyin Nazlıaydın. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Şeriatî, Ali. *Kendini Devrimci Yetiştirmek*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Şeriatî, Ali. *Medeniyet ve Modernizm*. çev. Ahmet Yüksek. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.
- Şeriatî, Ali. *Medeniyet Tarihi-I*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Şeriatî, Ali. *Sanat*, çev. Ejder Okumuş vd. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.

- Şeriatî, Ali. *Yalnızlık Sözleri-I*, çev. Okan Sevinç. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Tokat, Latif. "Sanat Kutsalın İfşası Mıdır?". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/ 29 (2005), 137-163. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/162690>
- Tokat, Latif. *Varoluşçu Teoloji*. Ankara: Elis Yayınları, 2013.